

Hodnotové orientace versus postoje: Kulturní transformace české společnosti na pozadí transformace ekonomické a politické

Helena Kubátová¹

Katedra sociologie a andragogiky Filozofické fakulty UP, Olomouc

Value-Orientations vs. Attitudes. Cultural Transformation of the Czech Society against the Background of Its Economic and Political Transformation. The article analyses the phenomena of integration and stability of the Czech society emerging from the heterogeneous processes of economic, political, and cultural transformations. The starting point of the analysis is two contradictory theories: the theory of value pattern originating from structural functionalism of Talcott Parsons, and the theory of interests and attitudes related to a position within social and power structure originating from the constructivist structuralism of Pierre Bourdieu. The main difference between the two theories is that, according to Parsons, value orientations come from a symbolic order and social action is integrated upon shared common values, while Bourdieu asserts that attitudes are determined by the interests and resources inherent in the position within an objective social space. The essential question of the paper is whether it is possible to identify a dominant cultural value pattern in the Czech society and whether it is relevant to apply the structural functionalism methodology to the case of contemporary Czech society. The article uses surveys of value orientations and social justice perceptions in the Czech Republic. Due to the unclarity of theoretical backgrounds of these surveys and the coexistence of three basic types of social relationships in the Czech society only hypothetical conclusions referring to the main question can be drawn. There is no dominant value pattern in the Czech society because life strategies, value orientations and a dominant ideology of justice are determined by a class and status position. It does not mean that the Czech society is individualised, on the contrary, it is a differentiated social structure that plays the major role in differentiating the attitudes of the Czech population. Hence, it would be relevant to apply the Bourdieu's theory of social space to the study of value orientations and attitudes of the Czech population.

Sociológia 2005, Vol. 37 (No. 4: 351-372)

1. Východiska a hlavní otázka²

Česká společnost prochází nerovnoměrným procesem transformace. Transformace ekonomická a politická probíhají rychleji než transformace kulturní, což ve společnosti způsobuje problémy, které se týkají zejména její integrace a stability.

Je otázkou, zda se již neobjevuje zárodek stability transformujícího se kulturního systému společnosti. Zdálo by se, že tuto stabilitu by bylo možno identifikovat např. na základě existence hlavního kulturního hodnotového vzorce. Máme k dispozici výsledky výzkumů životních strategií a hodnotových orientací české populace. Teoreticky (podle T. Parsonse) by z nich měl být odvoditelný kulturní vzorec české společnosti. To je však podle mého soudu komplikované teoreticky i empiricky.

Teoretická komplikace plyne z toho, že teorie hodnotového vzorce vychází z Parsonsova strukturálního funkcionalismu. Sociologie však disponuje i konkurenční teorií založenou na zájmech a postojích spojených s pozicí v sociální a mocenské struktuře, která vychází z Bourdieuova konstruktivistického strukturalismu. Jsem si vědoma toho, že toto odlišení je radikálně kontradiktorní a mnoho sociologů by proti němu mělo výhrady. Přesto si však myslím, že je možné uvažovat tak, že obě výše zmíněné teorie jsou navzájem neslučitelné, pokud toto odlišení budu pojímat jako nástroj pro vysvětlení problematiky kulturních hodnot a zájmů v sociologických teoriích. Jedná-li se o nástroj sloužící vysvětlení, jedná se o teoretickou konstrukci, která záměrně vyhrocuje rozdíly a nehledá podobnosti. Kromě toho musí vyloučit všechny výjimky.

Vím, že samotná konstrukce nástroje ovlivňuje výsledek, ke kterému má nástroj sloužit. Tento problém však souvisí s pronikáním subjektu (pozorovatele) do pozorované skutečnosti a jako takový nemá metodologicky čisté řešení. Jedním ze způsobů, kterým je možné se s ním alespoň usmířit, je paradigmatické řešení podle vzoru R. K. Mertona. Paradigmatizace problému je „procedura, která má učinit zjevnými, explicitními všechna východiska a základní pojmy použité při analýze určitého partikulárního sociálního fenoménu“ (Petrusek, M., 1993, s. 19). Paradigmatizaci problému proto věnuji značnou pozornost v částech 2, 3, 4 své stati³.

Empirická komplikace zase plyne z toho, že česká společnost je výrazně sekularizovaná. Je málo pravděpodobné, že by v sekularizované společnosti existovalo silnější povědomí o absolutních mravních kritériích, bez kterých se strukturálně funkcionalistická teorie hodnotového vzorce neobejde.⁴ Předpokládám, že i ostatní evropské země, které jsou součástí Evropské unie, jsou do jisté míry sekularizovány, zejména ve srovnání se Spojenými státy americkými. V tomto ohledu je možné se opřít o řadu autorů, kteří vidí jeden z hlavních rozdílů mezi Spojenými státy a Evropou v míře jejich sekularizace⁵.

Vzhledem k těmto komplikacím je otázkou, zda je vůbec možné v české společnosti mluvit o kulturním hodnotovém vzorci a zda je relevantní užívání metodologie strukturálního funkcionalismu.

Ve své stati nejprve ukážu rozdíly mezi teorií hodnotového vzorce T. Parsonse a teorií zájmů, postojů a moci P. Bourdieua (části 2, 3, 4) a potom se zaměřím na výzkumy životních strategií, hodnotových orientací a dominantní ideologie spra-

¹ Korešpondencia: PhDr. Helena Kubátová, PhD., Katedra sociologie a andragogiky FF UP, Wurmova 7, 771 80 Olomouc, Česká republika. E-mail: kubatova@ffnw.upol.cz

² Děkuji anonymním recenzentům za jejich inspirativní připomínky.

³ Vycházím z toho, že moje vytvořené (konstruované) paradigma musí být jasné a přesně zformulované, aby byla jasná moje východiska a dalo se s nimi polemizovat a kritizovat je. Takto zkonstruované paradigma by podle mého názoru mělo sloužit jednak pro mě jako nástroj, jednak pro kritiky jako něco, co je možné kritizovat.

⁴ Jak dále ukážu, religiózní povaha Spojených států hraje v integraci americké společnosti důležitou roli.

⁵ Např. Lipset, S. M., 2003 nebo Berger, L. P., 1997. Existují však i autoři, kteří mezi společnostmi Spojených států a evropskými společnostmi nevidí žádný rozdíl, např. Bell, D., 1999 nebo Lipovetsky, G., 1998.

vedlnosti české populace (část 5). V této části také vysvětlím důsledky neprojasněnosti teoretických východisek těchto výzkumů pro analýzu a interpretaci jejich výsledků.

Teorii hodnotového vzorce a teorii zájmů a postojů stavím do tak ostrého protikladu proto, protože obě teorie sice používají stejných pojmů, ovšem každá z teorií vychází z odlišného východiska. Například pojem postoj se používá v obou teoriích, v každé však má jiný obsah.

Postoj v teorii T. Parsonse vychází z americké pragmatistické tradice. Do americké sociologie se dostal skrze koncept definice situace W. Thomase. Thomas vychází z pragmatistického východiska, že každé jednání je řešením situace. Do definice situace vstupují společenské hodnoty jako společenská stránka kultury, sociálně psychologické postoje jako individuální odpovědi na tyto hodnoty a zobrazení těchto hodnot a postojů. (Thomas, W. – Znaniecki, F., 1927, s. 68 a n.)

Jedná se o hodnoty a postoje vybrané pro řešení konkrétní situace z hodnot a postojů, které existovaly již před touto situací. Teprve výběr z těchto podmínek znamená definování situace. Definováním lidé situaci interpretují, význam je tedy dán aktivitou vědomí lidí (interpretací podmínek). Pojem postoj je tak pro Thomase spjat s pojmem hodnota podobně jako pro Parsonse, který mluví o hodnotových postojích, které jsou utvářeny na základě integrace společných vzorců hodnot a potřeb osobnosti. Postoj je spjat s volbou (v Parsonsově dikci s hodnocením na úrovni řádu interakce).

Postoj v teorii P. Bourdieua je sice také spjat s volbou, ale volba zde nabývá jiného významu. Bourdieu vychází z toho, že existuje „vztah mezi sociálním postavením, dispozicemi (habitusy) a zaujímáním postojů, t.j. ‘volbou’, kterou sociální činitelé provádějí v nejrůznějších oblastech praxe“. (Bourdieu, P., 1998, s. 13) Volba je v uvozovkách proto, protože Bourdieu si nemyslí, že lidé skutečně vědomě volí, neboť „prostor sociálních pozic se odráží v prostoru postojů prostřednictvím prostoru dispozic (či habitusů)“. (s. 14)

Těmto zde pouze naznačeným rozdílům mezi oběma teoretickými východisky se budu věnovat podrobněji v části 4 (Alternativy hodnotové orientace versus postoje).

Hlavní otázkou stati však je, zda je možné v české společnosti identifikovat dominantní kulturní hodnotový vzorec a zda je relevantní na českou společnost uplatnit metodologii strukturálního funkcionalismu.

2. Hodnotový vzorec a alternativy hodnotové orientace

Problém hodnotového vzorce a alternativ hodnotové orientace je jádrem Parsonsovy teorie sociálního jednání a sociálního systému. Parsons řeší problém integrace sociálního jednání jako problém řádu. Sociální řád existuje, pokud jsou

integrovány motivy jednajících osob se vzorci hodnotové orientace (kulturních norem). *Vzorce hodnotové orientace jsou součástí hodnotových vzorců (kulturních hodnot), jež tvoří základ kulturní tradice.*

Pomocí integrace motivů, vzorců hodnotové orientace a kulturních hodnot Parsons řeší problém spojení jednotlivce a společnosti. Jedná se o vztah kulturního systému (hodnotových vzorců) a systému osobnosti: činitel je motivován k maximálnímu uspokojení svých potřeb a k zmenšení nedostatku a strádání. V ideálním případě činitel jedná v souladu se svými hodnotovými orientacemi, které jsou odvozeny od kulturních hodnotových vzorců a internalizovány v procesu socializace, takže se stávají součástí osobnosti. *Hodnotová orientace jednotlivce je závazkem vůči hodnotovým vzorcům.*

Parsons rozlišuje tři složky motivační orientace sociálního jednání (poznání, přání a hodnocení) a jim odpovídající tři funkcionální kategorie hodnotové orientace (kognitivní, expresivní a morální standardy). Základem existence a stability sociálního systému je, aby kognitivní a expresivní složky jednání byly spojeny skrze hodnotové standardy. Společné hodnoty jsou základním vztahným bodem. Skrze hodnotové standardy dochází k integraci jednání a k určení vzájemných práv a závazků.

Hodnocení je tak základním mechanismem integrace sociálního systému. Hodnotit v Parsonsově pojetí znamená volit, vybírat. Činitel provádí dva typy výběru.

Za prvé vybírá mezi alternativami hodnotové orientace. Kritériem nebo normou tohoto výběru je hodnotový vzorec. Hodnotový vzorec je základem symbolického systému, na základě kterého činitel přiděluje význam (smysl) očekávanému jednání. Uspořádaný symbolický systém umožňuje komunikaci. Komunikace je nezbytným obecným předpokladem jednání.

Za druhé vybírá mezi postoji, které zaujme k objektu svého jednání. To znamená, že se zaměřuje na obsah hodnotové orientace, které Parsons říká norma. Řád spočívající ve vzájemnosti (uspořádání) hodnotové orientace a normativního očekávání je konkrétním předpokladem sociálního jednání. (Parsons, T., 1991, s. 36 a n.)

Způsoby, s jejichž pomocí mohou sociální aktéři dosahovat cílů, jsou tak určeny normativním očekáváním druhých a platnými kulturními hodnotami. Aktéři vybírají z možností, které jsou ohraničeny kulturním vzorcem: rozhodují se na základě konkrétní situace, ve které se nacházejí; s každou situací se pojí určité možnosti, ze kterých je možno vybírat. Aktéři se rozhodují v rámci daného kulturního vzorce, jak budou jednat. Pokud vybírají z možností, které jsou mimo tento vzorec, ocitají se v postavení aktéra, který jedná odchýlně od hodnotového standardu a nepřispívá tak k integraci systému.

Hodnocení (volba, výběr) tedy probíhá na dvou úrovních řádu. Hodnocením na úrovni řádu v symbolickém systému (volba hodnotové orientace) vzniká před-

poklad jednání. Hodnocení na úrovni řádu ve vzájemnosti motivační orientace a normativního aspektu očekávání (volba postoje) vede přímo k jednání (role).

Dvěma úrovním řádu odpovídají dvě úrovně proměnných hodnotových vzorců. Na úrovni symbolického řádu se jedná o objektové (strukturální) proměnné vzorců, na úrovni integrace sociální interakce se jedná o osobnostní (postojové) proměnné vzorců. Objektové proměnné vzorců, které slouží k volbě mezi alternativami hodnotové orientace, tvoří dvě dvojice: univerzalizmus – partikularismus, askripce (kvalita) – výkon. Postojové proměnné vzorců, které slouží k volbě mezi postoji aktéra, tvoří dvě dvojice: specifčnost – difúznost, afektivita – afektivní neutralita. (Parsons, T., 1991, s. 105 a n.)

Objektové proměnné vzorců jsou zaměřeny na potřeby sociální struktury, jsou to institucionalizované vzorce kultury, tedy očekávání rolí ze strany systému. Postojové proměnné vzorců vycházejí taktéž z kulturního systému a jsou zaměřeny na potřeby osobnosti (v pojetí Parsonse je osobnost naučené chování organismu). Jsou to internalizované vzorce kultury, tedy dispozice potřeb osobnosti.

Proměnné vzorců jsou odvozené z funkcionálních imperativů systému. Jak je známo, schematicky AGIL model vypadá tak, že je tvořen dvěma osami, které na sebe stojí kolmo, a tak rozdělují prostor na čtyři dimenze sociálního jednání. Svislá osa rozděljuje prostor podle typu jednání na instrumentální a dovršující. Vodorovná osa rozděljuje prostor podle toho, zda se činitelé v systému orientují na vnější systém nebo na vlastní systém.

Podle Parsonse v každé dimenzi sociálního jednání hrají roli dva typy norem: norma výkonu (objektová výkonová hodnotová proměnná) a norma sankce (osobnostní postojová hodnotová proměnná). Sociální interakce je podle Parsonse neustálým pohybem mezi výkonem a sankcemi. Rozdíl je pouze analytický. Každý čin má potenciální důsledky pro systém; právě to nazývá Parsons výkonem. Výkony se hodnotí pomocí normy výkonu. Každý čin je však současně reakcí na činy druhých a hodnotí činy ostatních činitelů v systému; to nazývá Parsons sankcemi, neboli postoji. Hodnotí se na základě normy sankcí (postojů).

Rozdíl mezi normou výkonu a normou sankce spočívá především v tom, že norma výkonu je formulována směrem vpřed k dalšímu procesu jednání. Norma sankce (postoje) se ohlíží zpět k fázi, ze které proces vychází, a tak odměňuje úspěšný přechod k nové fázi. (Parsons, T., 1953, s. 396)

Parsonsova teorie vrcholí poznatkem, že vázanost ke společným hodnotám (společné cítění) znamená, že je považováno za dobrou věc být konformní s relevantním očekáváním bez ohledu na instrumentální výhodu, která by z této konformity mohla vzejít. Z toho plyne, že *vázanost ke společným hodnotám má vždy také morální aspekt*. Ten se vztahuje k odpovědnosti ke kolektivitě, která je vytvářena společnou hodnotovou orientací.

City, které podporují společné hodnoty, nejsou vrozené, jsou naučené. Hodnoty nejsou převážně poznávány, ale spíše internalizovány ve formě hodnotových orientací; ty se stávají součástí osobnosti jednatelova (hodnotové postoje) – a tyto hodnotové postoje jsou skutečnými dispozicemi potřeb osobnosti. Tak může Parsons odvodit závěr, že v ideálním případě se zájmy kolektivu a soukromé zájmy shodují, protože došlo k integraci společných vzorců hodnot a dispozic potřeb osobnosti. A na této integraci je závislá stabilita každého sociálního systému. (Parsons, T., 1991, s. 42 a n.)

Teoretický model sociálního jednání slouží Parsonsovi k analýze konkrétních společností. Pro takovou analýzu je podle Parsonse třeba nejprve určit, která dimenze sociálního jednání (který subsystém) je primární. Od tohoto subsystému se potom bude „číst“ uvedené schéma. Primární subsystém tak určuje, které hodnotové proměnné jsou pro celý systém primární, tedy pod vlivem kterých hodnot se celý systém nachází. *Každý sociální systém má tak hlavní hodnotový vzorec*.

Parsons svůj model sociálního jednání použil pro analýzu americké společnosti mnohokrát. Znovu se ke svým analýzám vrací v šedesátých letech, když reaguje na změny, kterými americká společnost prochází. Zabývá se otázkou, zda ještě existuje dominantní kulturní hodnotový vzorec americké společnosti a zda prošel v důsledku vývoje vědy, techniky a technologie od padesátých do šedesátých let 20. století změnou.

Parsons formuluje hodnotový vzorec na obecné úrovni jako *vzorec hodnot instrumentálního výkonového aktivismu*. (Parsons, T., 1962, s. 46) Parsons zdůrazňuje, že se tento vzorec často označuje jako individualistický; jedná se však o *individualismus institucionalizovaný* (normativně kontrolovaný): snahy jednotlivce jsou kontrolovány *normou spravedlnosti*, která definuje různé přínosy jednotlivců pro společnost a různé vztahy mezi těmito přínosy. (s. 48)

Aktivismus pro Parsonse znamená, že jednotlivce se nepřizpůsobuje podmínkám pasivně, nýbrž aktivně. Aktivismus je sice instrumentální, ale *výkon sám je chápán nikoliv jako cíl sám o sobě, ale jako prostředek k dosažení cíle*.

V moderní společnosti probíhá proces diferenciací; tento proces se týká především cílů společnosti: společnost není charakterizována jediným dominantním cílem, sociální systém se diferencuje na řadu funkčních komponent. Celek sociálního systému je zaštiťován pouze obecně definovanými hodnotami, jako je např. svoboda, demokracie, spravedlnost. Tyto obecné hodnoty však nemohou poskytovat konkrétní pravidla a návody k jednání (normy).

Podle Parsonse je americký typ individualismu svázán se sítí normativního řádu, tedy s pravidly, ovšem s pravidly, která jsou v neustálém posunu a změně. (s. 52) Dominantní hodnotový vzorec společnosti, který je tvořen výkonovým

aktivismem na jedné straně a institucionalizovaným individualismem na straně druhé, tak může způsobovat napětí ve společnosti⁶.

Jednotlivec je vystaven značné odpovědnosti za svou interpretaci významu institucionalizovaného normativního řádu a svých závazků v něm a vůči němu. (s. 50) Jedinec musí aktivně vytvářet hodnotové (normativní) orientace v situaci, kdy je často ponechán sám sobě, protože obecně formulované hodnoty v moderní diferencované společnosti již nemohou sloužit k obecně formulovaným normativním orientacím.

S takovým vymezením amerických hodnot souhlasí i Lipset, když píše, že Američané ostře diskutují o způsobech aplikace hodnot (svoboda, rovnost, individualismus, populismus a laissez faire), na nichž stojí Spojené státy a o kterých navenek panuje shoda. (Lipset, S. M., 2003, s. 26)

Lipset ukazuje, v čem spočívá odlišnost mezi Spojenými státy a Evropou. Vychází z toho, že Spojené státy jsou měšťanskou (buržoazní) společností, která na rozdíl od Evropy nevyrostla na feudalismu a postfeudálních hodnotách. Zatímco evropské postfeudální společnosti kladly důraz na jasně rozvrstvený společenský žebříček, Američané kladli větší důraz na zajištění individuální mobility a možnosti osobního úspěchu. (s. 21)

Spojeným státům vládnou středostavovské individualistické hodnoty. Příslušnost k americkému národu představuje ideologický závazek – nikomu není dána od narození: pokud někdo odmítá americké hodnoty, není Američan. (s. 33) *Hodnoty jsou pojímány jako způsob vnímání světa, jsou determinovány kulturně a jsou hluboce zakořeněny v osobnosti.*

Podle Lipseta je individualismus ve Spojených státech chápán jako hodnota, doslova jako „morální ctnost“. Takto pojatý individualismus vede nejenom k soběstačnosti a k neochotě záviset na ostatních, ale také ke *sklonu k moralismu; ten pramení z americké ideologie a z tradice protestantského sektářství*. V Evropě se národní identita odvíjí od společných historických tradic a na pozadí silné tradice církevní, nikoli z ideologie liberalismu, jež přerostla v americké vyznání víry. (Tamtéž)

Americké zaměření na úspěch je posilováno protestantskou zbožností, která vybízí k podnikatelskému úspěchu. Politický a náboženský étos se navzájem posilují. (s. 65 a n.) Realita Spojených států tak nabourává zobecňující tvrzení o tom, že modernizace společnosti s sebou nese zánik náboženství⁷.

Podle Lipseta pro Američany představuje bůh vůdčí mravní sílu americké demokracie. Protože bitvy mezi bohem a ďáblem vylučují kompromis, Američané

si dodnes uchovali silnější povědomí o absolutních mravních kritériích, než je tomu u Evropanů. *Pochopit americkou ideologii znamená brát individualismus nikoli jako povahový rys konkrétního jedince, nýbrž jako mravní standard, s nímž je poměřován život celého společenství i jeho instituce.* (s. 69)

Lipset se domnívá, že mluvit o tom, že Amerika prochází hodnotovou krizí, není přesvědčivě argumentačně podloženo⁸. Individualismus nepůsobí na mravní svazky rušivě, naopak, je nedílnou součástí národních hodnot. Stejně jako Parsons, Lipset vychází z toho, že americká národní ideologie není pouhým kontextem nebo prostředím; je to soubor hodnot, které vyžadují odpovědné samostatné promýšlení a porovnávání. Jednotlivci si musí uchovat své ideologické vazby i v situaci, kdy se okolní svět proměňuje. Morálka zakotvená ve vědomí individuální odpovědnosti se proto musí neustále přizpůsobovat rytmu společenských proměn. (s. 287-288)

D. Bell (Bell, D., 1999, s. 100 a n.) si naproti tomu myslí, že americký kapitalismus svou legitimitu, jež byla zakotvena v protestantském pojetí posvátnosti práce, ztratil. Na místě morálního systému hodnot teď stojí hédonismus, který protestantskou etiku podlamuje. Hédonismus je podle Bella způsob života propagovaný marketingovým systémem ekonomiky. Představuje kulturní rozpor kapitalismu: disjunkci mezi kulturou a společenskou strukturou. Tento rozpor vytváří napětí, které společnost i jednotlivci obtížně zvládají.

S touto myšlenkou souhlasí i P. L. Berger. (Berger, P. L., 1993, s. 136) Hyperindividualismus a rozšiřování oprávnění mají tendenci působit ve svých důsledcích protikapitalisticky. Podle Bergera však individuální autonomie závisí na vyrovnávacích institucích, které poskytují individuu bezpečný základ pro jednání jak v soukromém, tak i ve veřejném světě.

Po celou dobu trvání buržoazní kultury poskytovaly takové vyrovnání rodina, církev, přátelství a svobodně vytvářená sdružení; platí to i dnes navzdory napětím v kultuře. (s. 137-138)

Podle Bergera to znamená, že svoboda individua musí být obsažena ve společenských strukturách. Kapitalismus je závislý na rovnováze mezi svobodou jednotlivce a společenskou strukturou. Otázkou ovšem zůstává, zda tuto rovnováhu mohou uvedené instituce skutečně zabezpečit. Berger si sice myslí, že ano, ovšem tuto myšlenku už dále nerozvádí.

Naproti tomu D. Bell se věnuje vztahu mezi jedincem a společností podrobněji. Podle něj se moderní západní společnost ubírala v ekonomice cestou sledování individuálního ziskového zájmu a v kultuře cestou rozvíjení individuálního já. V současné moderní společnosti se tak odehrává zásadní změna v chápání práv: o

⁶ Důsledky, které vznikají ze střetu amerických hodnot a prostředků k jejich dosažení, popisuje R. K. Merton ve své teorii deviantního jednání. (Merton, R. K., 2000)

⁷ Také Berger ve *Vzdálené slávě* ukazuje, že sekularizační teorie modernizace naráží zejména v případě religiozní povahy Spojených států na vážné překážky. (Berger, P. L., 1997, s. 33 a n.)

⁸ Také Berger si myslí, přestože ve *Vzdálené slávě* mluví o „kulturním konfliktu“ (např. v otázce potratu nepanuje mezi Američany shoda), že současné Spojené státy disponují ve srovnání s mnoha jinými společnostmi kulturou, která je do značné míry vnitřně integrována. (Berger, P. L., 1997, s. 43)

naplnění soukromých tužeb i nápravu společenských nerovností se neusiluje individuálně prostřednictvím trhu, ale politicky, v rámci skupiny, kterou Bell nazývá veřejnou domácností. Moderní přístup se snaží skrze veřejnou domácnost zvýhodňovat některé jednotlivce na úkor jiných a zároveň prospívat všem. Ovšem veřejná domácnost již není pospolitostí, ale arénou, ve které neexistují normativní pravidla, podle kterých by bylo možno dospět k definici obecného dobra a rozsoudit konfliktní nároky na základě práv. (Bell, D., 1999, s. 245-246)

Výsledkem Bellových úvah je odmítnutí buržoazního hédonismu s jeho utilitaristickou orientací na ekonomickou libovůli a zároveň zachování politického liberalismu respektujícího lidskou svobodu a rozdíly mezi jednotlivci. Bell se ptá, jak nalézat společné cíle a přitom zachovat individuální povahu prostředků k jejich dosažení, jak definovat individuální a skupinové potřeby a nacházet společné cesty k jejich naplnění. (s. 266)

Výše uvedené *teorie kulturních hodnot* ukazují, že jedním ze základních problémů k řešení je *problém propojení jedince a společnosti při současném zachování svobody individua a integrace společnosti*. Parsons a Lipset tento problém řeší skrze morální řád, na jehož vzniku a fungování se nemohou podílet pouze společenské struktury se svými institucemi, ale aktivně a vědomě také sami jednotlivci.

Podle Parsonse jsou institucionalizované hodnoty jádrem a podstatou sociální struktury. Kultura hraje klíčovou roli, protože „zprostředkovává hodnoty pomocí symbolů, které se stávají objekty orientace jednání, internalizovanými složkami osobnosti individuálních aktérů a také institucionalizovanými vzory v sociálních systémech“. (Šubrt, J., 2001, s. 53)

3. Zájmy, postoje a moc

Teorie zájmů a postojů řeší problém propojení jednotlivce a společnosti odlišně. Např. P. Bourdieu důrazně poukazuje na mocenské struktury, které sehrávají významnou roli jednak při utváření symbolického řádu, jednak při utváření vnímání, hodnocení a praxe samotných subjektů.

V případě konstruktivistického strukturalismu P. Bourdieu je třeba podle mého soudu soustředit pozornost na vztah mezi habitusem a sociálním polem, který je zprostředkován pomocí pojmu sociální praxe. V různých oblastech praxe (stravování, sport, hudba, politika atd.) lidé zaujímají postoje, tedy provádějí 'volbu', která je determinována jejich postavením v sociálním poli a jejich habitusy. (Bourdieu, P., 1998, s. 13) Sociální praxe je pro P. Bourdieu konkurenčním bojem o pozice, které poskytují moc a vliv. Tento boj je spoluurčován kapitály, které je možno v tomto boji získat a použít je v boji o statky.

Podle P. Bourdieu je sociální pole tvořeno objektivními pozicemi; *s každou pozicí se váží diferencované (rozdílné) ekonomické zdroje a kulturní zájmy*. Vzta-

hy mezi pozicemi jsou objektivními vztahy v rozdělování zdrojů a zájmů. *Sociální pozice jsou gramatikou životních stylů*. To znamená, že *objektivní vztahy* mezi pozicemi v sociálním poli (strukturální rozdíly = *diference*) *se subjektivně projevují v sociálním životě* jako odlišnosti (*distinkce*) v životních stylech.

Vazba mezi *objektivní sociální strukturou pozic* a *subjektivním sociálním životem* je zprostředkována prostřednictvím *habitusů* subjektů. Sociální život může být slovně vyjádřen a konstruován různými způsoby, podle různých principů dělení, přesto se však nejeví jako chaos, ale jako strukturovaná realita. Diference objektivní reality (fakta, věci) totiž fungují jako rozlišovací znaky, distinkce. Sociální život se pak objektivně jeví jako symbolický systém, který je uspořádán podle logiky objektivních strukturálních rozdílů (diferencí).

Habitus je definován jako strukturální mechanismus, klasifikační struktura, která se skládá ze struktury vnímání a hodnocení (klasifikace) pozice a ze schémat vytváření praktik a vnímání a hodnocení praktik (životních stylů a postojů). Praktika (jednání) je výrazem pozice.

Subjekt vnímá skrze habitus objektivní sociální prostor z objektivního hlediska jako vzájemně systematicky provázané vlastnictví, ze subjektivního hlediska jako symbolický prostor životních stylů a postojů.

Symbolické zápasy jsou základními mechanismy vymezování identity činitelů. V symbolických bojích se používá symbolický kapitál, ve který se proměnily objektivní mocenské difference. Legitimizace sociálního řádu tak není výsledkem svévolně zaměřené propagandy, ale je výsledkem toho, že činitelé uplatňují na objektivní struktury sociálního světa takové vnímání a hodnocení, které vyplynulo právě z těchto objektivních struktur.

Symbolická moc (schopnost konat pomocí slov) závisí na stupni zakotvení nabízeného nazírání v realitě – nejedná se tedy v žádném případě o konstrukci ex nihilo. Naděje na úspěch uplatnění symbolické moci je tím větší, čím více se zakládá na realitě. Pouze pokud je teorie pravdivá (t.j. přiměřená věcem), mohou ze slov vzejít věci. Symbolická moc se uplatňuje v třídních zápasech o klasifikaci. Je to schopnost zviditelnit implicitní sociální dělení a učinit je explicitním. (Bourdieu, P., 1995)

4. Alternativy hodnotové orientace versus postoje

Srovnáme-li nyní pojetí prostoru možností u T. Parsonse a P. Bourdieu, vidíme významné rozdíly.

Parsonsov symbolický řád operuje hodnotovým vzorcem, který ohraničuje prostor možných voleb postojů aktéra. Hodnotový kulturní vzorec je nositelem smyslu, ovšem přidělení významu objektu činitelem (volba hodnotové orientace) se děje skrze interpretaci situace. Hodnotový vzorec integruje sociální jednání

aktérů, aniž by bránil diferenciaci systému. *Hodnoty tak orientují sociální jednání*; jsou podmíněny kulturně. Skrze dominantní kulturní vzorec zde kultura hraje integrující roli.

Naproti tomu pro Bourdieua symbolický řád vyrůstá z objektivních podmínek. Bourdieu mluví o sociálním prostoru jako o *prostoru sociálních pozic, který determinuje možnosti volby postojů* aktérů. Každé třídě pozic odpovídá určitá třída habitusů jako produktů společenských podmínek spjatých s dotýčným postavením. Habitus determinuje životní způsob a postoje. Prostřednictvím habitusů odpovídá každé třídě pozic určitý systematický celek statků a vlastností, které jsou navzájem spjaty stylovou příbuzností. (Bourdieu, P., 1998)

Aktéři si nejsou nutně vědomi generativních schémat, která mají vliv na jejich chování. Jestliže je „habitus objektivně zasazen do objektivních struktur, nositel habitusu jedná strategicky bez strategické kalkulace“. (Bourdieu, P., 1990, s. 292) Idea strategie, stejně jako orientace jednání, není vědomá, vypočítaná ani mechanicky determinovaná. Je to intuitivní produkt „znalosti“ pravidel her. Podle Bourdieua je aktér vybaven citem pro hru, o jejichž pravidlech má pouze intuitivní „znalost“ – a tato pravidla jsou součástí habitusu jako trvalé sociální struktury uvnitř osobnosti.

Základní rozdíl mezi pojetím Parsonse a Bourdieua spočívá tedy v tom, že Parsons vychází z toho, že alternativy hodnotových orientací vycházejí z hodnotového vzorce (který je základem symbolického řádu), a sociální jednání je integrováno (při zachování diferenciaci systému) na základě sdílení společných hodnot, což je považováno za morální ctnost. *Parsons by asi řekl, že společnost je nesena kulturou, která je založena na dominantním hodnotovém vzorci.*

Naopak, Bourdieu vychází z toho, že postoje aktérů jsou determinovány kulturními zájmy a ekonomickými zdroji, které patří k pozici v objektivním sociálním prostoru. Společnost podle Bourdieua není integrována pomocí sdílení společných hodnot, ale naopak, je diferencována na základě diferencí mezi pozicemi (tedy mezi ekonomickými zdroji a kulturními zájmy). *Bourdieu by asi řekl, že kultura je nesena společností, ve které se vede permanentní boj o prosazení symbolického obrazu světa.*

5. Česká populace: výzkumy životních strategií, hodnotových orientací a dominantní ideologie spravedlnosti

V české společnosti koexistují tři základní typy sociálních vztahů. Třídní polarizace, stratifikace založená na meritokracii a rovnostářství. (Tuček, M. a kol., 2003, s. 237 a n.) Tato situace má podle mého soudu jednak empirický, jednak metodologický důsledek.

Empirický důsledek spočívá v tom, že problematizuje možnost existence dominantního hodnotového vzorce české populace.

Metodologický důsledek spočívá v tom, že koexistence tří vzájemně neslučitelných typů sociálních vztahů vede výzkumníky sociální stratifikace k tomu, že ve výzkumech životních orientací české populace a při interpretaci výsledků používají obě výše zmíněná teoretická východiska, aniž by je však rozlišovali a explicitně uvedli, zda se přiklánějí k teorii pozic, zájmů a postojů, či k teorii hodnotových vzorců a hodnotových orientací. Samotné názvy kategorií nic neříkají a neřeší, je třeba je naplnit obsahem, ve kterém se však nemohou tato východiska směšovat. Možné spojení obou východisek totiž není dosud vyřešeno ani na teoretické úrovni.

5.1 Vazba mezi životními strategiemi a hodnotovými orientacemi

Podle Tučka tak jsou „obecné životní orientace a strategie víceméně internalizované (osvojené) hodnotové orientace, které se sice vyjevují v konkrétních názorech i chování lidí, ale které si řada lidí různě verbalizuje, přičemž někteří z nich ani svůj postoj v této obecnosti nevnímají“. (Tuček, M. a kol., 2003, s. 393)

Chování lidí (životní způsob a životní styl) je na jedné straně podmíněno objektivními životními podmínkami a možnostmi, na druhé straně je však také umožňováno individuální volbou, která je určována v průběhu života osvojovanými hodnotovými orientacemi (tamtéž)⁹.

Jak jsme viděli, podle Tučka životní orientace a strategie vyrůstají z obecnějších hodnotových orientací. Toto východisko by odkazovalo k teorii hodnotového vzorce. Ovšem zavedením kategorie objektivních materiálních podmínek se autoři zase přiklánějí spíše k teorii prostoru pozic. Ve čtvrté části své stati jsem ukázala, jak velký je rozdíl mezi oběma teoriemi.

Z výzkumu¹⁰, který Tuček a kol. uskutečnili, vyplynul *obecnější vějíř životních strategických orientací*: práce a rodina, vzdělání, neúčast ve veřejné sféře (příklon k soukromé sféře), spotřeba a konzum.

Vztah mezi volbou jednotlivých strategií a obecnějším hodnotovým systémem (ten je podle autorů tvořen obecnějšími hodnotovými orientacemi) ukazuje faktorová analýza. Z výsledků jsem vybrala výzkum z roku 1999, který analyzuje

⁹ Jak jsem ukázala, Parsons mluví o alternativách hodnotové orientace, které jsou podmíněny nikoliv materiálně, ale kulturně. Naproti tomu otázku vztahu materiálních podmínek a životních strategií řeší Bourdieu. Tuček, přestože vychází z pojetí životního způsobu jako vztahu mezi objektivními podmínkami a životními strategiemi, otázku vztahu mezi faktorem objektivním a subjektivním vůbec neklade; naopak směřuje ve svém pojetí teorii Bourdieua a Parsonse (mluví přece o tom, že životní strategie vyrůstají z hodnotových orientací a z objektivních životních podmínek).

¹⁰ Výzkum byl prováděn pomocí baterie otázek - polárních výroků. Výroky byly uvedeny společnou otázkou: Když uvážíte svou životní zkušenost, kterému z uvedených přístupů k řešení životní situace byste dnes dal(a) přednost? Pro mě je otázkou, na základě čeho vznikl seznam přístupů k životu, ze kterého respondenti vybírali. Ovšem musím uznat, že tuto otázku řeší různým způsobem filozofové, aniž by se snad na nějakém řešení shodli a ani já nevím, jak by se měla řešit pro potřeby sociologického výzkumu.

4 *obecné životní strategie a orientace*. (s. 394) Názvy životních strategií, které autoři používají, podle mého soudu neodrážejí dost dobře hlavní polaritu jednotlivých hodnotových alternativ, proto jsem je shrnula takto:

1. *Aktivita (podnikavost) – pasivita (vyčkávaní)*.

2. *Askeze (skromnost ve spotřebě) – hédonismus (spotřební strategie založená na ekonomickém úspěchu)*.

3. *Užívání si (pohodové prožívání) – výkon (osobní úsilí a sociální úspěch)*.

4. *Pracovní odborná kariéra - rodina*.

Strategie aktivity je podmíněná generačně (je blízká zejména lidem do 29 let), nikoliv třídně nebo statusově. *Orientace na askezi* je podmíněna generačně (je blízká starší a nejstarší generaci) a současně statusově a třídně (je nejvzdálenější zejména podnikatelům se zaměstnanci). *Strategie užívání si – výkon* není generačně podmíněná, ovšem je podmíněna třídně a statusově (strategie pohodového prožívání je vlastní dělnické třídě, zatímco vyšší odborníci, střední odborníci a samostatně činní podporují strategii výkonu). *Orientace na pracovní kariéru nebo na rodinu* je podmíněna etapou životního cyklu a třídně a statusově (orientace na profesní kariéru je životní strategií vyšších odborníků a podnikatelů). (s. 395)

Zjištění třídní a statusové podmíněnosti životních strategií je důležité pro hlavní otázku mé stati, zda je možné v české společnosti identifikovat dominantní kulturní hodnotový vzorec a zda je relevantní na českou společnost uplatnit metodologii strukturálního funkcionalismu. Mohlo by to totiž naznačovat, že tým ve skutečnosti měří postoje v pojetí P. Bourdieu, nikoliv strategie jako osvojené obecné hodnotové orientace v pojetí T. Parsonse.

5.2 Hodnotové orientace a způsob života

Jak jsme viděli, podle Tučka lze chování lidí vyjádřit kategorií životní způsob. Výzkumy způsobu života vycházejí z definice životního způsobu jako strukturovaného a relativně stabilního systému praktik, chování a jednání. Způsob života je ovlivňován vnějšími a vnitřními faktory: faktory vnějšími jsou životní podmínky, které jsou považovány za mantinely, v nichž se pohybuje život člověka; faktory vnitřní se týkají člověka jako konkrétního subjektu, jeho osobnosti, potřeb, hodnot, dovedností, zkušeností, schopností, ambicí, postojů a pod. (Tuček, M., a kol. 2003, s. 168) Jak jsme viděli, životní způsob je podle Tučka určován také osvojenými hodnotovými orientacemi. (s. 391)

Výzkumy životního způsobu naznačují tři různé orientace: 1. orientaci na základní materiální podmínky a tradiční rodinný život, 2. orientaci na plnohodnotný život orientovaný jak na sebe, tak na prospěch společnosti, 3. orientaci na konzumní (spotřební) způsob života.

Faktorová analýza odhalila čtyři základní vzorce hodnotové orientace. Názvy hodnotových orientací jsem opět upravila:

1. *Altruismus a seberealizace*. (Mít bohatý duševní život, věnovat se kultuře a umění, být oblíben ve společnosti, vytvořit něco, co po mně zůstane, mít své soukromí, mít dostatek času pro sebe, jezdit na pěknou dovolenou, mít co nejlepší vzdělání, být užitečný pro druhé).

2. *Hédonismus a potřeba založená na penězích nezískaných osobním úsilím*. (Být oblíben ve společnosti, mít své soukromí, být osobně šťasten, mít dostatek peněz, mít dobré bydlení, mít dostatek času pro sebe).

3. *Výkon a ekonomický úspěch založený na vzdělání a práci*. (Mít dostatek peněz, mít dostatek času pro sebe, mít auto, jezdit na pěknou dovolenou, mít co nejlepší vzdělání, být úspěšný v práci).

4. *Tradiční pracovní a rodinný způsob života*. (Vytvořit něco, co po mně zůstane, být osobně šťasten, mít dostatek času pro sebe, mít co nejlepší vzdělání, mít děti, být užitečný pro druhé, být úspěšný v práci).

Důležitost hodnotových orientací není závislá na věku, pohlaví, dokonce ani na vzdělání, to znamená, že má univerzální charakter. (s. 171) Z tohoto zjištění výzkumníci vyvozují závěr o individualizaci hodnotových orientací české populace. Tento jejich závěr je však v rozporu se zjištěním, že životní způsoby jsou diferencovány z hlediska sociálního postavení svých nositelů. (s. 169-170) *Životní způsoby se diferencovaly také z hlediska sociálního statusu nositelů životního způsobu*. To podle Tučka naznačuje, že začíná docházet k provázanosti mezi životními způsoby a hodnotovými orientacemi. (s. 169)

Jestliže tento závěr spojíme se zjištěním třídní podmíněnosti životních strategií z podkapitoly 5.1, pak to podle mého soudu naznačuje, že výzkumný tým, z jehož výsledků ve své stati vycházím, *ve skutečnosti měří subjektivní reprezentaci objektivního sociálního prostoru*. Měří tedy sociální praxi (která se projevuje jako životní styly a postoje), jež je odrazem pozic v sociální struktuře. Sociální status zde vlastně znamená objektivní pozici v sociální struktuře a ta determinuje hodnotové orientace subjektů (nositelů životního způsobu). Toto pojetí statusu (jako pozice v sociální struktuře) se výrazně odlišuje od pojetí statusu v teorii T. Parsonse. Ten za status považuje kompetence (schopnosti) činitele, které jsou relevantní pro sociální systém jednání, nikoliv samotnou pozici činitele v sociální stratifikaci.

Proto se domnívám, že výzkumný tým by měl své výsledky interpretovat spíše než pomocí teorie strukturálního funkcionalismu pomocí teorie konstruktivistického strukturalismu P. Bourdieu. Bourdieu však to, co výzkumný tým deklaruje jako hodnotové orientace, označuje jako *postoje, které vyrůstají z objektivních materiálních podmínek* (z diferenciace mezi pozicemi v sociálním prostoru). Takto definované *postoje kulturu utvářejí* a nikoliv jsou kulturou utvářeny.

Když srovnáme čtyři vzorce hodnotové orientace se čtyřmi vzorci životní strategie (5.2 a 5.1), vidíme, že spolu příliš nekorespondují, což je v rozporu s vý-

chodiskem týmu, že vzorce životních strategií vycházejí z hodnotových orientací. (Srov., s. 393) Hédonismus je spojen s pohodovým prožíváním, chybí askeze, aktivita a pasivita, navíc je zde altruismus.

To by mohlo potvrzovat mou úvahu o *třídní a statusové determinaci hodnotových orientací a životních strategií. Životní orientace české populace nevyvrstávají z hodnotové orientace, ale z diferencovaných pozic v sociální struktuře*. Tuto propozici je možné dále zkoumat identifikací dominantní ideologie spravedlnosti skrze výzkumy vnímání sociální spravedlnosti a příčin sociálních nerovností.

5.3 Dominantní ideologie spravedlnosti

Představy, které lidé mají o spravedlnosti, jsou založeny na normách a hodnotách. V sociologických výzkumech se sociální spravedlnost zkoumá s cílem porozumět tomu, na jakém základě lidé hodnotí sociální nerovnost.

Petr Matějů (Matějů, P. – Vlachová, K. a kol. 2000, s. 147 a n.) uvádí klasifikaci tří hlavních principů sociální spravedlnosti: 1. výkonový (zásluhový) princip, 2. princip rovnosti, který se dělí na rovnost příležitostí a rovnost výsledků, 3. princip potřebnosti.

Podle mého soudu výzkumný tým P. Matějů implicitně vychází z teorie strukturálního funkcionalismu. Jednak svým zaměřením na sociální spravedlnost (viz. Parsonsova propozice o normách sociální spravedlnosti vycházejících z morálního řádu společnosti), jednak tvrzením, že to, který z principů spravedlnosti je v dané společnosti považován za dominantní, je téměř vždy podmíněno sociální situací: pokud je hlavním cílem zvýšení efektivity systému, roste význam výkonového principu; jde-li o zachování nebo dosažení sociální harmonie, roste význam principu rovnosti, je-li cílem dosažení vyrovnaného standardu pro všechny, roste význam principu potřeb. (s. 148)

Ve společnosti, ve které probíhá politická, ekonomická a kulturní transformace, se uvedené tři principy sociální spravedlnosti (výkon, rovnost, potřeby) prolínají¹¹. Ovšem podle Matějů se ani ve stabilních společnostech nelze opřít o jeden princip sociální spravedlnosti. (s. 148)

Většina teorií sociální spravedlnosti tak předpokládá paralelní existenci dominantní a konkurenční ideologie spravedlnosti¹². Výsledky výzkumů sociální spravedlnosti americké společnosti podle Matějů ukazují, že v USA existují dvě ideologie spravedlnosti: dominantní je výkonová, konkurenční je rovnostářská. *Jako dominantní označují američtí výzkumníci ideologii, kterou preferují lidé bez*

*ohledu na svoje sociální postavení*¹³, jako konkurenční pak tu, kterou jedinci preferují na základě svého sociálního statusu. Podle této teorie tak má konkurenční ideologie, na rozdíl od dominantní, specifického nositele.

Existence dominantní ideologie ve Spojených státech podle mého soudu naznačuje, že mohou mít pravdu Parsons, Lipset i Berger, když tvrdí, že Spojené státy americké disponují integrovanou kulturou a dominantním hodnotovým vzorcem. Domnívám se, že tím uvedení autoři myslí, že jednotlivé subsystémy americké společnosti jsou navzájem provázány existencí morálního řádu¹⁴.

Existence dominantní ideologie spravedlnosti, která je nezávislá na sociálním postavení svých nositelů, tak poukazuje na existenci dominantního hodnotového vzorce. Specifické nositele konkurenční ideologie spravedlnosti označuje strukturální funkcionalismus jako deviantní skupiny. Deviantní skupiny se vyznačují specifickou ideologií, která slouží k specifickému (konkurenčnímu) výkladu hodnotové orientace systému, a tak vytváří základnu pro odtržení deviantní skupiny od hlavní části společnosti a jejího systému hodnot. (Parsons, T., 1991, s. 293) Úplný rozchod s dominantními institucionalizovanými hodnotami je však limitním případem. (s. 315)

Vidíme tedy, že teorie dominantní a konkurenční ideologie spravedlnosti je založena na teorii strukturálního funkcionalismu a v tomto původním pojetí pro svou existenci nutně potřebuje existenci dominantního hodnotového vzorce.

Ve vyspělých evropských zemích si výzkumníci teorii dominantní ideologie upravili: nevycházejí z toho, že dominantní ideologii vyznávají lidé bez ohledu na své sociální postavení, ale z toho, že dominantní je ta ideologie, která je postavena na antiegalitářském principu a vyznávají ji ti, kteří se nacházejí na vyšších stupních sociální hierarchie (s. 150-151; z uvedeného výčtu teoretiků je zřejmé, že se zde míchají různá teoretická východiska, např. Habermas, Ritzman a Tomaskovic-Devey, Berger atd.).

Podle mého soudu se tak ukazuje rozdíl mezi americkou společností a společnostmi evropskými, rozdíl, který je možno identifikovat na úrovni existence (neexistence) morálního sjednocujícího řádu, v rámci kterého mohou i znevýhodnění považovat sociální nerovnost za spravedlivou.

V české společnosti se podle Matějů již vynořuje dominantní ideologie spravedlnosti, ta je ovšem vázána na sociální postavení. Matějů výsledky výzkumu interpretuje tak, že do pozice dominantní ideologie se v České republice dostává

¹¹ To odpovídá zjištění Tučka o třech typech sociálních vztahů v české společnosti.

¹² „Ideologie spravedlnosti“ v tomto případě podle mého soudu patří strukturálnímu funkcionalismu a znamená interpretaci hodnotové orientace; tato interpretace slouží k výkladu sociální nerovnosti. „Ideologie spravedlnosti“ je při tom založena na jednom z výše uvedených principů sociální spravedlnosti.

¹³ Domnívám se, že taková definice dominantní ideologie je důsledkem uplatňování tzv. sociálně psychologického modelu dosahování statusu, který vychází z teorie T. Parsonse a podle svých autorů dokazuje, že americká společnost je uspořádána podle meritokratických kritérií, takže efekt zděděného rodinného původu na dosažený status jednotlivce je minimální. (Alan, J. – Machonin, P. a kol., 1992, s. 51-66)

¹⁴ Jde vlastně o řešení problému provázanosti subsystémů A, G (diferenciace cílů) a subsystému I (integrace interakce pomocí norem) skrze subsystém L (hodnoty plynoucí z morálního řádu).

meritokratický princip (zásluhový model), výraznou oporu zde však nachází také konkurenční rovnostářská ideologie, a to zejména mezi jedinci s nižším sociálním postavením. Tak je tomu ostatně i v západních zemích. Ve srovnání s těmito zeměmi však lze v České republice pozorovat výraznější podporu dominantní meritokratické ideologii mezi lidmi s vyšším sociálním postavením. Pro českou společnost je charakteristické, že lidé s vyšším postavením odmítají konkurenční ideologii mnohem ostřeji než stejně postavení jedinci ve vyspělých zemích. (s. 178-180)

To podle mého soudu naznačuje, že lze pouze s nadsázkou říci, že v české společnosti existuje dominantní ideologie sociální spravedlnosti (v pojetí strukturálního funkcionalismu), protože dominantní ideologie je determinována sociálním statusem. Proto by bylo zřejmě nosné interpretovat takové výsledky také pomocí teorie sociálního a mocenského pole a nikoliv pouze pomocí teorie dominantní ideologie, která vychází z existence morálního řádu.

V této souvislosti je zajímavou otázkou, jaké příčiny připisuje česká populace bohatství a chudobě. Je možno říci, že zatímco bohatství je obecně považováno za nespravedlivé, chudoba naopak je obecně považována za spravedlivou.

Podle výsledků výzkumů (Matějů, P. – Vlachová, K. a kol. 2000) jsou v české společnosti považovány za zdroje bohatství 1. individuální zásluhy (schopnosti a tvrdá práce), 2. systém (špatně organizovaný hospodářský systém, který umožňuje nespravedlivé zisky nepoctivým lidem), 3. sociální kapitál (konexe a známosti).

Chudoba je českou populací vysvětlována buď tak, že je považována za zaslouženou (nedostatečná snaha a špatná morálka chudých), nebo je považována za nezaslouženou (diskriminace systémem, nedostatek příležitosti). Třetím vysvětlením je odkaz na tzv. kulturu chudoby (vnější životní existenční podmínky, „špatné místo narození“).

Výsledky výzkumů naznačují, že jeden člověk může být zastáncem individuální i systémové příčiny nerovnosti současně¹⁵. (s. 219) Podle autorů můžeme sledovat jasný trend mizení tohoto extrémního přístupu k hodnocení příčin nerovnosti: vysvětlení nerovností pomocí špatného systému je charakteristické spíše pro příslušníky nižších sociálních skupin. Tendence vysvětlovat nerovnosti na základě individuálních zásluh však postupně ztrácí svou sociální determinovanost. Princip zásluhovosti (individuálního výkonu) by se tak mohl postupně stát dominantní ideologií spravedlnosti.

Obecně však lze říci, že v české populaci převažuje tendence hledat zdroje bohatství ve špatně organizovaném ekonomickém systému a zdroje chudoby

¹⁵ V tomto případě platí teorie rozděleného vědomí, která řeší problém hodnocení sociální nerovnosti na mikroúrovni, na rozdíl od teorie dominantní a konkurenční ideologie, která řeší uvedený problém na makroúrovni. Mezi dominantní a konkurenční ideologií se předpokládá negativní korelace, zatímco v individuálním vědomí mohou současně platit dvě různá vysvětlení příčin nerovnosti. (s. 151 a n.)

v individuálním selhání. Češi jsou přesvědčeni, že si chudí mohou za svou chudobu sami a bohatí jsou bohatí proto, že jim špatný ekonomický systém umožnil krást. (s. 220-221)

Hodnoty nezakládají pouze představy o sociální spravedlnosti a příčinách bohatství a chudoby, ale také politické postoje, které se projevují ve volebním chování.

Hodnoty, které ovlivňují volební chování, lze rozdělit na ty, které se dotýkají *svobody ekonomického systému* (role státu v ekonomickém systému: škála levice - pravice) a na ty, které se dotýkají *svobody politického systému* (individuální svobody a tradičních hodnot, role státu v zasahování do individuálních svobod: škála libertarianismus – autoritarianismus).

Pro českou populaci je relevantní zejména ekonomická levo-pravá osa. Politické hodnoty a postoje české populace většinou pramení z umístění jednotlivců na této ose. Druhá osa (neekonomická, politická dimenze libertarianismus – autoritarianismus) je v české společnosti málo důležitá. (s. 290 a n.) Autoři výzkumu si tuto skutečnost vysvětlují tím, že škála libertarianismus – autoritarianismus pravděpodobně měří vedle autoritářství i konzervatismus v dodržování právních norem a „tradiční hodnoty“¹⁶. (s. 260)

Podle mého soudu to ukazuje na obtíže, se kterými se budeme vždy setkávat, pokud budeme na výzkumy evropských společností uplatňovat metodologii strukturálního funkcionalismu. Evropské společnosti včetně České republiky pravděpodobně nikdy nemohou utvořit takový hodnotový konsensus a dominantní hodnotový vzorec, na kterém je založena teorie strukturálního funkcionalismu. Pravděpodobnou příčinou je sekularizace Evropy.

Pro českou společnost platí, že levicoví voliči se stále více odlišují od voličů pravicových. Tyto dvě skupiny je třeba posuzovat jako dvě odlišné zájmové skupiny. (s. 293)

Podle autorů výzkumu tyto výsledky svědčí o hodnotové polarizaci české společnosti, o neexistenci obecných hodnot a příklonu české společnosti k individuálním zájmům. Podle mého soudu se však *nejedná o rozdílné zájmy individuální, ale sociální*. Přiložíme-li totiž na tento výsledek teorii sociálního prostoru, získáme interpretaci, která bude ukazovat na to, jak je česká společnost diferencovaná z hlediska pozic v sociálním a mocenském prostoru. A současně bude ukazovat na to, že *ekonomická dimenze (životní podmínky, které tvoří sociální prostor diferencí mezi pozicemi) je pro českou společnost nejdůležitější*. Bylo by proto relevantní přinejmenším srovnat interpretaci výsledků skrze parsonsovskou teorii s teorií sociálního prostoru P. Bourdieua.

¹⁶ Myslím, že je třeba zdůraznit, že podle Lipseta to, čemu Evropané říkají „liberalismus“, nazývají Američané „konzervativismus“: americký konzervativismus zásadně odmítá centrálně řízenou společnost a prosazuje ctnosti volného trhu, odmítá aristokracii, hierarchii společenských vrstev a státní církev. (Lipset, S. M., 2003, s. 38)

6. Závěry

Existuje tedy vůbec společnost, ve které bychom mohli identifikovat dominantní hodnotový vzorec?

Cesta hledání tohoto vzorce začíná ve Spojených státech. Parsons a Lipset tvrdí, že ve Spojených státech takový vzorec existuje. Odvolávají se na morální (symbolický) řád, ze kterého vyvozují *základní hodnotový vzorec americké společnosti: institucionalizovaný individualismus spojený s výkonovým aktivismem*. Tento hodnotový vzorec funguje na pozadí (v kontextu) normativní komunity, vychází z protestantské zbožnosti, kterou podle jejich soudu nezviklal ani modernismus, ani kapitalismus. *Ve Spojených státech je individualismus pojímán jako morální ctnost a výkonový aktivismus je zaměřen na úspěch v podnikání.*

Existenci základního hodnotového vzorce americké společnosti oba autoři odvozují z faktu provázanosti jednotlivých subsystémů sociálního jednání (AGIL). Provázanost AGIL modelu ukazuje na existenci dominantního hodnotového vzorce: hodnotový vzorec integruje sociální jednání a současně zachovává a umožňuje cílovou diferenciaci společnosti.

Na druhé straně se D. Bell domnívá, že morální řád americké společnosti ztratil svou legitimitu, protože v důsledku rozštěpení subsystémů sociálního jednání se hodnotový vzorec rozpadl. Bell tak identifikuje disjunkci mezi ekonomickým a kulturním systémem společnosti. Ve Spojených státech na místo protestantských ctností nastoupil hédonismus spojený s masovou spotřebou. Mezi kulturou Spojených států a evropských zemí podle Bella v tomto ohledu neexistuje žádný podstatný rozdíl.

Disjunkci mezi ekonomickým a kulturním systémem společnosti identifikuje také P. L. Berger. Ten ovšem stále vidí šanci ve vyrovnávacích institucích americké společnosti (rodina, náboženství), čímž se přiklání k mínění Parsonse a Lipseta, zejména tehdy, když mluví o tom, že přes jisté kulturní rozpory ve Spojených státech stále existuje integrovaná kultura.

Co se týká Evropy a evropského dominantního hodnotového vzorce, domnívám se, že tento nikdy neexistoval, nebo pokud existoval, tak zmizel. Modernizace Evropy vedla k její sekularizaci. Evropské společnosti se sice modernizací a kapitalizací rozloučily s náboženskými tradicemi, ovšem vytvořily sociální řád, který je opět do značné míry založen na dědičnosti sociálního postavení (třídního rozdělení). Pro Evropu tak velmi dobře platí sekularizační teorie modernizace, ale existuje zde cosi jako „objektivní stratifikace“, rozdělení lidí podle životních materiálních podmínek, do nichž se narodili. (Viz teorie P. Bourdieu)

Evropský individualismus je založen jinak než individualismus americký: je považován za povahový rys jedince. Na místo výkonového aktivismu se často staví pohodový život, užívání si, užívání slastí, seberealizace jako cíl sám o sobě.

Francouz G. Lipovetsky (Lipovetsky, G., 1998) v tomto smyslu stejně jako Američan D. Bell nevidí žádný rozdíl mezi americkou společností a evropskými společnostmi. Domnívá se, že hédonismus se stal obecným chováním s nástupem masové spotřeby v moderní společnosti. Mezi hédonistické hodnoty řadí utrácení, užívání si života, podřizování se vlastním rozmarům. Lipovetsky tak souhlasí s Bellem, že protestantskou etiku podryl kapitalismus, zejména možnost úvěru: dříve lidé museli šetřit, dnes mohou svá přání uspokojit ihned. (s. 102)

Masová moderní společnost se podle Lipovetskyho rozštěpila; není už homogenní tak, jako byla stará moderní společnost: sféra ekonomická, politická a kulturní se od sebe oddělily. Každá z nich podléhá odlišným, dokonce protikladným normám a hodnotám.

Ekonomická sféra je postavena na normě funkční racionality a účinnosti, politická sféra je postavena na normě rovnosti (šanci), která se však neustále rozšiřuje o rovnost výsledků, které se týkají zvláštních práv menšin, kulturní sféra podléhá normě hédonismu. Výsledkem těchto protichůdných hodnot (účinnost, rovnost, hédonismus) je, že se uvedené tři sféry společnosti navzájem rozcházejí a vzniká mezi nimi strukturální napětí.

Lipovetsky tak souhlasí s Bellem: hodnoty spotřeby a hédonismu, na kterých dnes stojí moderní společnosti, strukturálně přivodily krizi jednoty buržoazní společnosti. (s. 127)

Lipovetsky na tomto pozadí ukazuje, že současný postmoderní individualismus je charakterizován důrazem na seberealizaci jako nejvyšší hodnotu a cíl sám o sobě, nikoliv jako prostředek k dosahování cílů. Postmoderní individualismus tak vede ke všeobecnému nezájmu o společenské hodnoty a způsobuje nejen odklon od veřejného života, ale i od života soukromého, protože se projevuje umlčením emocionality a narcistickým pohroužením do sebe. (s. 174)

* * *

Máme tak vedle sebe tři vyhraněné názory. Jeden reprezentují Lipovetsky s Bellem. Ti jsou přesvědčeni o tom, že mezi kulturou společnosti Spojených států a kulturou evropských společností neexistuje rozdíl: všechny moderní společnosti jsou pod vlivem masové spotřeby a hodnot hédonismu. Moderní společnosti jsou heterogenní, co se týká morálky, mezi jednotlivými sférami života společnosti existují výrazné rozpory. To vše ústí do krize kapitalistických buržoazních společností.

Druhý názor reprezentují Parsons, Lipset a Berger. Ti vidí základní rozdíl mezi kulturou Spojených států a Evropy v míře sekularizace. Ve Spojených státech identifikují hodnotový konsensus a dominantní kulturní vzorec, který integruje cílově diferencovanou společnost.

Třetí názor reprezentuje Bourdieu se svou teorií diferencovaného sociálního prostoru; Bourdieu identifikuje společnost, která ani nemá, ani nehledá hodnotový

konsensus. Společnost je diferencovaná na základě logiky sociálního pole, proto se nejeví jako chaos, ale jako strukturovaná realita, která se odráží v symbolickém řádu. O podobu symbolického řádu se vede permanentní boj.

Výzkumy životních strategií, hodnotových orientací a percepce spravedlnosti české společnosti neberou tato tři odlišná teoretická východiska explicitně v úvahu, což znesnadňuje interpretaci a způsobuje potíže při interpretaci kulturní transformace a identifikaci kulturního vzorce.

Když jsem se přesto pokusila výsledky zmíněných výzkumů použít pro řešení otázky o existenci dominantního hodnotového vzorce, mohla jsem dospět jen k hypotetickým závěrům:

1. V české společnosti existují *čtyři obecné hodnotové orientace*: altruismus a seberealizace, hédonismus a spotřeba, výkon a ekonomický úspěch, tradiční pracovní a rodinný život. Z těchto hodnotových orientací vyrůstají *čtyři bipolární alternativy životních strategií*: aktivita – pasivita, askeze – hédonismus, pohodové prožívání – osobní úspěch, odborná kariéra – rodina. V české společnosti tak pravděpodobně jen těžko můžeme hovořit o dominantním hodnotovém vzorci. *Podmíněnost životních strategií a hodnotových orientací třídní a statusovou pozici* naznačuje, že se jedná spíše o objektivně založené postoje a že bychom měli brát vážně teorie, které vycházejí z objektivních ekonomických a kulturních podmínek a z diferencí mezi pozicemi, jež se odrážejí v distinktivních postojích nositelů habitusu.

2. Percepce sociální spravedlnosti a hodnocení příčin chudoby a bohatství ukazuje na to, že v české společnosti neexistuje dominantní ideologie spravedlnosti v tom smyslu, jak ji koncipuje americká teorie. *Ideologie spravedlnosti je spjata s třídní a statusovou pozicí v sociální struktuře*. Také tyto výsledky naznačují, že v české společnosti nemůžeme hovořit o dominantním hodnotovém vzorci, byť již můžeme v hodnocení sociální spravedlnosti identifikovat zárodek trendu prosazování principu zásluhovosti. Princip zásluhovosti je však závislý na sociální struktuře. Tento trend naznačuje, že se přibližujeme vyspělým západním zemím, nikoliv však Spojeným státům.

3. Neexistence dominantního hodnotového vzorce však automaticky neimplikuje, že česká společnost je individualizovaná ve smyslu atomizovaná tak, jak o tom píše Lipovetsky. Spíše to implikuje, že česká společnost je třídně a statusově diferencovaná. Proto by bylo relevantní přiložit na českou společnost teorii sociálního prostoru. Tak bychom se mohli dozvědět o diferencovaných postojích české populace.

A to by nám mohlo pomoci lépe vysvětlit nejenom volební chování, ale také procesy, které jsou spojeny s hlubokou kulturní transformací české společnosti, včetně toho, zda existuje nebo neexistuje česká občanská společnost a proč.

Získali bychom tak plastičtější obraz české společnosti. Ten je nutný zejména s ohledem na vstup České republiky do Evropské unie. Už dnes si přece klademe otázku, jak se budou vyvíjet hodnoty a postoje populace České republiky v rámci tohoto společenství. Jenom s verbálním odkazem na svou kulturní specifickou zcela jistě nevystačíme.

Helena Kubátová je odborná asistentka na Katedře sociologie a andragogiky Filozofické fakulty UP v Olomouci. Zabývá se vývojem sociologických teorií a jejich strukturou, sociální strukturou české společnosti, sociologií životního způsobu a metodologií sociologie.

LITERATURA

- ALAN, J. – MACHONIN, P. a kol., 1992: Jak se rodí sociologický výzkum. K problémům výzkumu transformace sociální struktury československé společnosti. UK, Praha.
- BELL, D. 1999: Kulturní rozpory kapitalismu. SLON, Praha.
- BERGER, P. L., 1993: Kapitalistická revoluce. Padesát propozic o prosperitě, rovnosti a svobodě. Archa, Bratislava.
- BERGER, P. L., 1997: Vzdálená sláva. Hledání víry ve věku lehkověrnosti. Barrister & Principal, Brno.
- BOURDIEU, P., 1990: The Logic of Practice. Polity Press, Cambridge.
- BOURDIEU, P., 1995: Sociální prostor a symbolická moc. In: Cahiers du CeFReS č. 8. Praha: Francouzský ústav pro výzkum ve společenských vědách.
- BOURDIEU, P., 1998: Teorie jednání. Karolinum, Praha.
- LIPOVETSKY, G., 1998: Éra prázdnoty. Úvahy o současném individualismu. Prostor, Praha.
- LIPSET, S. M., 2003: Dvousečná zbraň. Rub a líc americké výjimečnosti. Prostor, Praha.
- MATĚJŮ, P. – VLACHOVÁ, K. a kol., 2000: Nerovnost, spravedlnost, politika. Česká republika 1991-1998. SLON, Praha.
- MERTON, R. K., 2000: Studie ze sociologické teorie. SLON, Praha.
- PARSONS, T., 1953: Revised Analytical Approach to the Theory of Social Stratification. In: Essays in Sociological Theory. The Free Press, New York.
- PARSONS, T., 1962: Mládež v moderních společnostech. Mládež ve struktuře moderní společnosti. In: Freiová, E., Šiklová, J., 1968. Překlady z prací západoevropských sociologů k problematice sociologie mládeže. Socialistická akademie, Praha.
- PARSONS, T., 1991: The Social System. Routledge and Kegan Paul Ltd.
- PETRUSEK, M., 1993: Teorie a metoda v moderní sociologii. Karolinum, Praha.
- ŠUBRT, J., 2001: Postavy a problémy soudobé teoretické sociologie. Sociologické teorie druhé poloviny 20. století. ISV, Praha.
- THOMAS, W. – ZNANIECKI, F., 1927: The Polish Peasant in Europe and American. Alfred A. Kroft, New York.
- TUČEK, M. a kol., 2003: Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí. SLON, Praha.